

At følge dennem udaf landet, og at hafve dennem fuldkommelig udi sin befalning – præceptoren på Renæssancens adelige uddannelsesrejser

Af arkivar, ph.d. Per Seesko, Rigsarkivet

En herregård i Renæssancens Danmark var, ved siden af sine øvrige funktioner, også rammen om en husstand. Ud over den adelige familie, der i kortere eller længere perioder i løbet af året havde bolig i hovedbygningen, var herregårdens ejer også overhoved for en udvidet husstand af tjenende mænd, kvinder og børn og måtte i praksis kunne uddelegere myndighed og overlade ansvarsområder til betroede mænd, der virkede i hans sted, både i dagligdagen og når han i perioder var bortrejst.¹

En tjener, der i sagens natur måtte røgte sit vigtige hverv langt fra husfaderens vågende øje, var den hovmester eller præceptor (af latin, præcipere: foreskrive,

anvise, undervise), der fulgte den adelige families søn på den flerårige studie- og dannelsesrejse i Europa.² Stillingen var attraktiv, men indebar et stort ansvar og var ikke uden vanskeligheder. At rejsen blev vellykket og udbytterig, var af største vigtighed for den unge mands karriere og for familiens fremtidige stilling og status, og der blev investeret betydelige summer i projektet. Præceptoren skulle udøve autoritet over for sin herres snart voksne søn, som i årene efter hjemkomsten skulle positionere sig i konkurrencen om attraktive og indbringende offentlige embeder og med tiden selv stifte familie og blive overhoved for en husstand med børn og tyende.

Der er bevaret et varieret kildemateriale til belysning af den danske adels udlandsrejser i tidsrummet mellem Reformation og Enevælde.³ I det følgende er det i første række de bevarede rejseinstrukser til unge rejsende adelsmænd og deres præceptorer fra perioden cirka 1580-1660, som skal analyseres. Målet er at belyse de ideelle forestillinger om relationerne mellem forældre, sønner og deres borgerligt fødte ledsagere, som kommer til udtryk i disse instrukser. Hvilken myndighed ønskede instruktsgiveren – typisk faren – at udstyre præceptoren med? Og hvilken lydighed forventedes af ham? I

Rigsråd og rigskansler Jacob Ulfeldt (1567-1630) havde som ung i 14 år berejst store dele af Europa samt landene omkring Middelhavet. I 1613 sendte han tre af sine sønner ud i selskab med præceptoren Oluf Jacobsen (1588-1638). Efter nogle år stødte yderligere tre af drengene til. Her er hele den adelige familie samlet. De tjenende medlemmer af husstanden må vi tænke os til. Kobberstik af Jonas Haas (cirka 1720-1775), efter maleri af familien Ulfeldt, 1625. Udsnit. Det Kongelige Bibliotek

Orleans var en af de franske byer, som i stort tal besøgte af danskere. Byens universitet var berømt for sit juridiske fakultet, men byen var også kendt for, at det franske sprog taltes rent og smukt her. Axel Brahe (1582-1613) såvel som de tre brødre Ulfeldt og Ove Thott (1626-1666) aflagde besøg i Orleans med deres præceptorer. Ud over latin og tysk blev kundskaber i moderne sprog

som fransk og italiensk også i stigende grad efterspurgt. Særligt i Italien kunne man desuden stifte bekendtskab med minder fra den romerske oldtid. Håndkoloreret kobberstik fra Georg Braun & Frans Hogenberg: Civitates orbis terrarum, 1612-1618, bd. 2. Udsnit. Det Kongelige Bibliotek.

hvilken grad skulle præceptoren optræde som en slags “stedfortrædende husfader”, og i hvilken grad ønskede instruktiveren hjemme at forblive den autoritetsfigur, som begge rejsende måtte forholde sig til?

Danske adeliges udlandsrejser

Historikeren Leon Jespersen, der i flere artikler har beskæftiget sig med 1600-tallets idéer om udlandsrejsen, har fremhævet, at både instrukser og andre kilder vidner om, at der blev stillet store krav til de ofte ganske unge mennesker, der rejste ud. Omverdenen holdt øje med dem og havde store forventninger til dem. Der var tale om et betydeligt præstationspres.⁴

Dannelsesrejsen var både statussymbol og investering i karrieren. Mens nogle adelige fortsat rejste ud for at gøre tjeneste ved fremmede fyrstehoffer eller som et led i en militær uddannelse, fik udlandsrejserne fra anden halvdel af 1500-tallet stadig oftere karakter af dannelses- og studierejser. Den unge mand skulle ved selvsyn erhverve sig indsigt i fremmede landes styreform og samfundsforhold, og han skulle kende til jura, historie og en række hjælpevidenskaber. Undervejs indgik der ophold ved fremmede universiteter, og den rette blanding af åndelige og legemlige øvelser skulle i det hele taget skabe et helstøbt menneske. Han skulle kunne begå sig på fremmedsprog og tillægge sig veltalenhed og gode manerer. Dertil kom de adelige “excercitier” (som ridning, fægtning og dans), der var med til at give adelsmanden den rette ydre fremtræden, og som kunne studeres under privatlærere eller ved særlige akademier i det fremmede, som for eksempel det berømte Collegium illustre i Tübingen og fra 1623 også i Sorø.

Det nye dannelsesideal var på en gang præget af Renæssancens humanistiske idéer og af ændrede krav til

den, der ville gøre sig håb om en karriere i kongens og rigets tjeneste. Som Leon Jespersen har vist, tjente rejsen i karrieremæssig henseende ikke mindst som forberedelse til statstjeneste.⁵ Udviklingen havde bevæget standen fra at være krigeradel til først og fremmest at være en embeds- og godsejeradel, og de på rejsen indhentede kundskaber og erfaringer skulle bringe de rejsende et skridt foran i konkurrencen om indtægtsgivende statsembeder. Prosopografiske undersøgelser tyder på, at der fra de sidste årtier af 1500-tallet i stigende grad blev lagt vægt på akademisk uddannelse, herunder uddannelsesrejser, som en nødvendig kvalifikation for adelige embedsmænd.⁶ Ikke alle adelige familier havde lige gode muligheder for at sende deres sønner ud, og sammen med andre polariserende tendenser har det måske haft en selvforstærkende effekt, når indbringende offentlige embeder i kongens og rigets tjeneste efterhånden i højere grad blev besat med personer, der havde udlandsrejser bag sig.⁷

Rejserne var imidlertid forbundet med mange farer. Opholdet i det fremmede varede typisk flere år, men kunne variere efter mål og økonomiske muligheder. Nogle var kun væk i få år, andre i mere end ti år, og den gennemsnitlige rejsetid er blevet anslået til fem til otte år. Mens den gennemsnitlige udrejsealder tidligere havde været så lav som 14-15 år, ses den at stige til 18-20 år i tiden efter oprettelsen af Sorø Akademi, der som et af sine formål netop havde, at de helt unge ikke fremover skulle udsættes for rejsens legemlige såvel som åndelige farer.⁸ Ud over de farer, der var forbundet med rejser gennem områder præget af krig eller sygdom, måtte man også frygte for følgerne af dårligt selskab i det fremmede: uønskede karaktertræk, et ødselt og upassende forbrug eller uønsket religiøs påvirkning. Rejserne gik langtfra kun til de lutherske egne af kontinentet.

Christen Skeel (1603-1659) formanede i 1652 sin søn og dennes præceptor gerne at rejse i selskab med fornemme folk, som man kunne lære noget af. De adelige rejsende var ofte en del af større rejsegrupper, der foruden præceptoren kunne bestå af slægtninge og standsfæller såvel som tjenere og andre ledsagere. Landskab med rejsende, der vander deres heste. Maleri, olie på træ, af Salomon van Ruysdael (1600/1603-1670), 1659. Statens Museum for Kunst.

I lyset af rejsens betydning og farer, og af de rejsende adelsmænds unge alder, kan det ikke undre, at langt de fleste efterhånden drog ud med en ældre borgerlig præceptor som ledsager. De adelige rejsende var undertiden en del af større rejsegrupper bestående af slægtninge og standsfæller såvel som tjenere og andre ledsagere. Men ledelsen af rejsen lå normalt i præceptorens hånd. Ud over at forvalte de betroede pengemidler undervejs skulle han blandt andet sørge for det studiemæssige udbytte af rejsen, ligesom han skulle sørge for at holde den unge mand på dydens, nøjsomhedens og den rette trossmalle sti.⁹

Som præceptor valgtes som regel en ældre student, der allerede havde været ude, eller som på anden måde nød forældrenes tillid, fordi han for eksempel allerede havde forstået sin discipels uddannelse hjemme eller havde gode anbefalinger med sig. Ansættelsen som præceptor synes at have været attraktiv. Otto Sperling (1602-1681) fortæller i sin selvbiografi om, hvordan faren sendte ham til Danmark, for at han der kunne træffe nogle unge herremænd, med hvem han kunne rejse i fremmede lande. Ud over en rimelig løn gav hvervet også mulighed for at forfølge egne uddannelsesmål på rejsen. Der er flere eksempler på præceptorer, der opnåede deres magister- eller doktorgrad undervejs, og vel hjemme igen fandt mange vej til attraktive gejstlige eller administrative embeder. Der var andre måder at finansiere en udlandsrejse på for borgerlige studenter, men når de rejste ud på egen hånd, var rejserne gennemgående kortere, og rejsemålene tættere på hjemmet.¹⁰

Husstand og lydighed

I den hjemlige forskning har der været enighed om at fremhæve præceptorernes betydning for det vellykkede

udfald af rejserne. I sin udgivelse af den instruks, som rigsråd Christen Skeel (1603-1659) i 1652 udfærdigede til sin søn Otte (1633-1695) og dennes "gouverneur", Mikkel Vibe (1627-1690), har Leon Jespersen blandt andet gjort opmærksom på, at ganske meget undervejs på rejsen var overladt til sidstnævntes dømmekraft.¹¹

Dannelses- eller uddannelsesrejser var et almeneuropæisk fænomen, og i en udenlandsk sammenhæng har den polske historiker Antoni Mączak (1928-2003) i sit standardværk om rejser i det tidligt moderne Europa fremhævet, at den præceptor, der fulgte en ung adelsmand på rejsen, virkede under ganske andre forhold end den huslærer, der hjemme måtte virke under farens vågende øje og i sidste ende overlade enhver beslutning af betydning til denne. Faren var ganske vist altid til stede i overført betydning, da sønnen såvel som hans præceptor var afhængige af forældrenes midler og forventedes at skrive hjem ofte for at berette om rejsens forløb og deres iagttagelser og for at aftale vigtige spørgsmål om for eksempel rejseruten. Men i praksis måtte mange store og små beslutninger være overladt til præceptorens dømmekraft undervejs.¹² Den svenske historiker Ola Winberg har i sin afhandling om den svenske adels rejser i 1600-tallet fremhævet præceptoren som et højtstående og relativt vellønnet medlem af husholdningen, hvis funktion som stedfortræder for familien ud over undervisning kredsede om kontrol og rapportering. En vigtig pointe er her, at forfatterne af rejseinstrukser i en svensk sammenhæng netop stræbte efter at kontrollere de rejsende i det omfang, det var muligt.¹³

Hvad tidens opfattelse af husstanden angår, har flere studier i de sidste årtier betonet, at den indsats – der også i en dansk sammenhæng blev gjort for at udbrede kendskabet til Luthers (1483-1546) Lille Katekismus

(1529) i århundrederne efter Reformationen – fik stor betydning for opfattelsen af lydigheden – den lydighed enhver i sin position i tilværelsen skyldte sine foresatte, og som husstandens øvrige medlemmer skyldte husfaderen i særdeleshed.¹⁴ I udlægningen af det fjerde bud forklarede Luther, hvordan man ikke skulle ringeagte sine forældre og foresatte eller vække deres vrede, men derimod holde dem i ære og tjene, lyde, elske og agte dem.¹⁵ I den "hustavle", der efterhånden blev en del af mange katekismusudgivelser, og som også indeholdt anvisninger for lærerstanden og den verdslige øvrighed, uddybedes de gensidige forpligtelser mellem lydende og bydende, som enhver i sine forskellige relationer i livet

indgik i. Bærende værdier for den lydende var respekt for og pligt til at lyde sin foresatte, mens den bydende måtte påtage sig rollen som opdrager og underviser.¹⁶

Lydighed mod foresatte er et ideal, der allerede ses i for eksempel Senmiddelalderens prædikenmateriale, og humanistiske og pædagogiske skrifter med andre vægtninger end Luthers påvirkede også opdragelsen af adelige drenge og piger i Renæssancens Danmark.¹⁷ Blandt andre historiker Rasmus Skovgaard Jakobsen har dog fremhævet den fremtrædende rolle, som katekismusundervisningen også spillede her.¹⁸ Hvem der tog sig af adelige børns opdragelse, og hvor den foregik, afhang både af børnenes alder og køn og den enkelte families muligheder foruden

Oversigt over de seks bevarede rejseinstrukser

Nr.	Instruksgiver	Rejsende	Præceptor	År	Arkiv/tryk
1	Frederik den 2. (1534-1588)	Holger Ulfstand (1565-1609)	Eskil Christensen (cirka 1551-1621)	1582	Rørdam 1898, s. 109-111
2	Peder Brahe († 1610)	Axel Brahe (1582-1613)	Jens Mule (1564-1633)	1598	Rørdam 1869-1871, s. 253-255
3	Jacob Ulfeldt (1567-1630)	Knud (1600-1646), Jacob (1601-1625) og Frants Ulfeldt (1601-1636)	Oluf Jacobsen (1588-1638)	1613	Ilsøe 1986, s. 50 f.
4	Tage Thott (1580-1658)	Ove Thott (1626-1666)	Vitus Bering (1617-1675)	1643	Rigsarkivet
5	Margrethe Marsvin (1606-1650)	Knud (1628-1674) og Christian Urne (1626-1667)	Jens Mule (før 1616-?)	1646	Det Kongelige Bibliotek
6	Christen Skeel (1603-1659)	Otte Skeel (1633-1695)	Mikkel Vibe (1627-1690)	1652	Jespersen 1994, s. 264-272

en række andre forhold.¹⁹ Efter den tidligste barndoms opdragelse i hjemmet eller hos nære slægtninge blev de fleste drenge i en ret tidlig alder sendt videre til ophold i latin- eller katedralskolebyer eller til skolerne på *Herlufsholm*, *Frederiksborg* og *Sorø*, hvor man knyttede underhold og undervisning sammen. Nogle nåede også at opholde sig ved hoffet eller i tilknytning til universitetet i København.

Der er i denne sammenhæng grund til at fremhæve to gennemgående forhold i drengenes opvækst før udlandsrejsen. For det første at deres opdragelse og undervisning på trods af de skiftende opholdssteder hele tiden fandt sted inden for rammerne af en husorden eller en i skriftlige fundatser nedfældet skoleorden. For det andet at privatlærere eller præceptorer synes at have fulgt de unge adelsmænd hele vejen gennem deres opvækst.

Hvad enten den tidligste undervisning foregik i fædrenehjemmet, hos slægtninge eller hos sådanne standsfæller, der optrådte som opdragere for hele grupper af adelige børn, blev selve den boglige undervisning oftest forestået af en privatlærer.²⁰ Selvom denne lærers virke som opdrager og underviser var forbundet med stort ansvar og autoritet over for børnene, var det en autoritet, han udøvede på forældrenes vegne. Faren kunne sætte rammerne og fremstå som en bagvedliggende autoritet i forholdet mellem lærer og discipel.²¹

At uddannelsen siden blev flyttet væk fra den hjemlige husordens sfære, betød ikke et fravær af autoritative rammer for opdragelse og undervisning. For de mange, der fortsatte deres uddannelse i tilknytning til en latin- eller katedralskole, betød dette som regel optagelse i hjemmet hos skolens rektor eller hos andre højtstående gejstlige.²² Endvidere vedblev de fleste adelsmænd at holde private præceptorer til at undervise deres børn,

også når de opholdt sig ved skoler og læreanstalter uden for hjemmet.²³ For eksempel beskriver Sivert Grubbe (1566-1636) i sin dagbog, hvordan den undervisning, han sammen med andre unge adelsmænd modtog i den senere biskop Mogens Madsens (1527-1611) hus i Lund, blev forestået af en privatlærer, der siden også fulgte ham som præceptor på udlandsrejsen.²⁴ Også under opholdene i København kunne præceptorer læse "privatim paa kammeret" med unge adelige, der var optaget i en professors husholdning.²⁵ Selv på *Herlufsholm* ses Just Høeg (Banner) (1640-1694) i 1650'erne at have medbragt sin private lærer, og i Sorø var de unge ofte ledsaget af de præceptorer, der siden skulle følge dem ud af landet.²⁶

Rejseinstrukserne

I det følgende vil de seks bevarede rejseinstrukser fra Danmark i perioden mellem Reformation og Enevælde, som findes i original eller afskrift i Rigsarkivet eller på Det Kongelige Bibliotek (se oversigt), blive inddraget.²⁷

Instrukserne stammer fra det tidsrum, hvor opfattelsen af uddannelse som kvalifikation til embeder synes at have vundet indpas, og de afspejler ønskerne i højadelige miljøer, hvor man har haft en fortrolighed med den type udlandsrejse, som sønnerne blev sendt ud på.²⁸ Mest usædvanlig i denne sammenhæng er den første instruks, der som et åbent brev er udstedt af kongen, som havde påtaget sig værgemålet for Holger Ulfstand (1565-1609) i de afdøde forældres sted. Mens vi ikke kender til, at den unge Holgers far havde været på studierejse, havde han selv, som den eneste af sønnerne, allerede været ude, idet han i 1574 var blevet sendt til kurfyrsten af Sachsen for at opdrages sammen med dennes søn. Siden, i årene 1580-1582, havde han opholdt sig i Strasbourg for altså straks efter hjemkomsten herfra at rejse ud igen.²⁹ Ja-

Vitus Bering (1617-1675) havde selv studeret i Nederlandene og i Frankrig, før han i 1641 blev kaldt hjem for at påtage sig hvervet som præceptor for Ove Thott. De første to år opholdt de sig i Sorø, før de i 1643 påbegyndte en rejse, der bragte dem helt til Italien. Bering, der skabte sig et navn som latinsk digter, udnævntes få år efter hjemkomsten til kongelig historiograf og var også højt værdsat under Enevælden, hvor han blandt andet opnåede udnævnelse til medlem af skatkammerkollegiet og assessor i Højesteret. På kobberstikket ses Bering som 58-årig i 1675. Det Kongelige Bibliotek.

cob Ulfeldts (1567-1630) instruks blev udfærdiget i to eksemplarer underskrevet af ham selv og præceptoren, mens Peder Brahes († 1610) har form af et åbent brev, der kundgør en netop indgået aftale mellem ham selv og sønnens ledsager. Tage Thotts (1580-1658) instruks er henvendt til både søn og præceptor, hvilket også gør sig gældende for Christen Skeels, der er underskrevet af alle tre parter. Endelig er Margrethe Marsvins (1606-1650) instruks, som er affattet i hendes enkestand, henvendt til sønnerne, men giver, som de øvrige instrukser, oplysninger om præceptorens forpligtelser i forholdet til sønnerne såvel som instruksgiveren.

Mens Jacob Ulfeldts sønner var 12-13 år ved udrejsen, var drengene i de øvrige tilfælde 15-20 år gamle. Deres præceptorer var i fem af de seks tilfælde i alderen fra 25 til omkring de 30 år. Ældst var med sine 34 år Jens Mule (1564-1633), der i 1598 blev antaget som præceptor for Axel Brahe (1582-1613). Han havde en nyligt erhvervet doktorgrad fra Basel og var svoger til professor Niels Krag (1550-1602), som anbefalede ham til Peder Brahe. Flere af præceptorerne kom af ansete familier, og alle seks havde på afrejsetidspunktet gjort sig egne erfaringer med studier i udlandet, ligesom flere af dem havde opnået akademiske grader eller på anden vis gjort opmærksom på sig selv. I hvert fald en af dem, Vitus Bering (1617-1675), havde også allerede påbegyndt sin tjeneste som præceptor forud for rejsen. Bering havde i 1639 opnået kongeligt rejsestipendium og befandt sig i Frankrig, da han i 1641 blev kaldt hjem til Danmark, hvor rigsråd Tage Thott søgte en præceptor for sønnen, først i Sorø og siden på rejsen.³⁰

Rejseruten er typisk kun fastlagt i hovedtræk eller med anvisninger om, hvor studierne skal begynde, men andre kilder fortæller om, hvor præceptor og discipel

faktisk rejste hen. Mens opholdet i Basel inklusive ud- og hjemrejsen gennem Tyskland kun varede halvandet år for Holger Ulfstand, der jo også allerede havde været ude, var flere af Jacob Ulfeldts sønner som nævnt ude i mere end ti år og nåede at rejse i både Tyskland, Schweiz, Frankrig, Italien og Nederlandene. Alle tre besøgte de også London, ligesom Axel Brahe, der i sine fire år med Jens Mule forinden havde opholdt sig i Tyskland, Schweiz og Frankrig. Med variationer tilbagelagde de øvrige rejsende lignende programmer. Om de to Urners rejse med Jens Mule er vi dårligt oplyst, men Ove Thott (1626-1666) rejste i fem år med Vitus Bering, og Otte Skeel vendte hjem efter syv år.

Forpligtelse og lydighed på rejsen

Instrukserne fortæller om de konkrete forventninger og ideelle forestillinger, de unge mænd blev sendt ud med. Hvad den unge adelige gjorde, skulle være ham selv til gavn, forældre, slægt og venner til trøst og glæde og den almægtige Gud til lov og ære. I Peder Brahes instruks lægges også vægt på, at sønnen gør sit fædreland ære, og hos Tage Thott og Christen Skeel fremhæves pligten til fremover at tjene konge og fædreland.

Det var præceptorens opgave, ved sin egen dømmekraft og ved at følge de i instruksens givne anvisninger, at forestå såvel praktiske arrangementer undervejs som at sikre, at de overordnede studiemål blev nået. Samtidig skulle han sikre, at den unge rejsende udviste en passende opførsel undervejs og ikke tillagde sig dårlige vaner. Til dette hørte at holde den rejsende på gudfrygtighedens og den rene evangeliske læres sti, at sikre flid i studierne, at sørge for, at han optrådte ydmyg og ikke forfaldt til overflødig luksus, og at holde ham til det rette selskab.

Instrukserne beskriver på forskellige måder den omsorg, præceptorerne gennem undervisning og opdragelse skulle omfatte deres disciple med. Her var tale om en påvirkning, der i udgangspunktet skulle finde sted gennem præceptorens råd og anvisninger og eget gode eksempel. Mikkel Vibe befaledes i sit følgeskab med Otte Skeel at have største omsorg for sin discipels religiøse fremskridt og at “dirigere” hans sind, vilje og sæder. Han skulle føre ham og lære ham at vælge det rette selskab, understøtte hans naturlige tilbøjeligheder, hvor de var af det gode, og befaledes at:

[...] hannem med goede raad och daglig information assisterer, saauelsom med goed eksempel forregaar, som hans kald och embede vdkreffuer.

Jens Mule skulle undervise og råde Axel Brahe i sådanne forhold, som i fremtiden kunne være ham selv til gavn og hans slægt, venner og fædrene rige til ære og glæde, og dagligt holde ham til guds frygt og gode sæder. Oluf Jacobsen skulle blandt andet holde Jacob Ulfeldts børn til guds frygt og andagtsøvelser og opdrage dem i et ærligt og tugtigt levned.

Til gengæld kunne, og skulle, præceptoren gøre krav på sin discipels lydighed. Var guds frygt en vigtig forudsætning for, at rejsen kronedes med held, så var lydighed en anden. Med et ordvalg, der forekommer i flere af instrukserne, skulle den unge mand være sin foresatte på rejsen “hørig og lydige”.³¹ I et brev havde Vitus Bering før afrejsen fra Sorø beklaget sig over Ove Thotts vildskab og ustyrlighed, idet han med bange anelser så hen til, hvordan det skulle gå, når den unge mand kom ud i verden.³² Faren udtrykte i instruksens tillid til, at Ove

nu, da han var blevet ældre, ikke som før ville udsætte hans gamle faderhjerne for sorg, men tværtimod betænke, hvilken glæde faren nu i sin alderdom kunne have af hans skikkelige forhold. Ikke desto mindre indskærpedes det dog, at Ove skulle være sin hovmester lydige i alt, og: “intet anfange vden hands Vidskab, være sig och huad det være kandt”.

I de enkelte instrukser fremhæves endvidere specifikke forhold, som drengene ikke, eller i hvert fald ikke uden præceptorens samtykke, måtte beskæftige sig med. Gennemgående måtte de til denne overlade rejsekassens midler og i det hele taget enhver beslutning, der involverede penge.³³ Den unge Holger Ulfstand måtte, i lighed med Otte Skeel, hverken låne eller selv give penge ud og af samme grund ikke have signetring. I præceptorens ansvar for de betroede midler lå også en forsikring mod sønnernes eventuelle tilbøjelighed til unødige luksus eller bekvemmelighed. Nok skulle sønnerne på passende vis holdes med kost og klæder, men hvad klædedragten angik, skulle den være tarvelig og ikke mere.³⁴ De klæder, som Margrethe Marsvins sønner behøvede, måtte de ikke selv lade gøre eller bestille, men deres præceptor Jens Mule måtte:

[...] med god forsynlighed og sparsommelighed dennem lade gjøre, som de sømmeligen kunde drage, uden nogen Brodering, Guld eller Sølv, eller saadan anden Prahl, men ickun til Nødtørft.

På samme måde var det alene Mule, der skulle have magt til at afsætte den ene tjener, der rejste ud med dem, og de to drenge måtte heller ikke uden præceptorens vilje antage en ny i den gamles sted. De måtte ikke en eneste

Farerne var mange undervejs på rejsen. Sivert Grubbes (1566-1636) præceptor, magister Laurids Tancke, blev i 1584 dræbt af en landsmand på et værtshus på vej til Lyon. Tage Thott (1580-1658), der i 1643 sendte sin søn Ove ud med Vitus Bering som præceptor, havde i 1638 mistet en anden søn, der var død i Siena. En vogn med rejsende ved en kro. Tegning, sort kridt, grå lavering af Jan Josefsz van Goyen (1596-1656), 1651. Statens Museum for Kunst.

nat logere andetsteds end Mule, ej heller forlade det fælles logi uden dennes vilje. Holger Ulfstand måtte ikke engang begive sig til forelæsninger uden at være fulgt af sin foresatte. Faren for at komme i dårligt selskab lurede.³⁵

At visse beslutninger udtrykkeligt blev forbeholdt præceptorerne, betød langt fra, at deres disciple fik lov til at glemme farens eller instruktiverens myndighed. Bortset fra Jacob Ulfeldts fuldmagt til Oluf Jacobsen, som udelukkende er henvendt til denne, finder man i alle instrukserne formaninger og råd om den rette opførsel henvendt direkte fra instruktiverne til deres sønner.³⁶ Den unge mand måtte holde sig farens såvel som præceptorens ord efterrettelige.

Her er det imidlertid interessant, at det i nogle af instrukserne antydes eller ligeud siges, at drengene ikke blot skal være præceptoren lydige. De skal være ham lydige som i instruktiverens sted. Hos Jacob Ulfeldt er vi tæt på at kunne forstå præceptoren som en stedfortrædende husfader, når det hedder, at han skal have sønnerne:

[...] fuldkommelig udi sin befaling, som en Præceptor, med fuldkommen og absolut fuldmagt dennem at forestaae baade udi lærdom og lefnet, som ieg self personlig var tilstæde.

På tilsvarende vis skulle Margrethe Marsvins sønner ikke alene uden modsigelse adlyde deres hovmester, men, med et ekko fra deres børnelærdom, også ære og elske ham, ligesom han skulle have:

Fuldmagt og Myndighed, udi alle Ting at gjøre og lade [...], saasom ieg selver, og Han for Gud og mig i Længden vil forsvare.

De sidste ord er værd at bide mærke i. Selv her, hvor præceptoren som sønnernes foresatte på rejsen kunne og skulle gøre krav på den lydighed, de under normale omstændigheder skyldte deres mor, fastholdes instruktiveren som en bagvedliggende autoritet, som både præceptor og discipel må kunne forsvare deres handlinger og dispositioner over for.³⁷ Præceptoren var den unges foresatte, ikke hans tjener. Præceptoren stod dog stadig selv i et tjenesteforhold til instruktiveren eller eventuelt, som det hedder hos Peder Brahe: “udi min tjeneste på min søns vegne”, uden at der herved rokkedes ved forholdet mellem præceptor og discipel.

Idealet synes at have været, at de rejsende stod i en stadig brevveksling med hjemmet.³⁸ Det var en praksis, der også opøvede en færdighed i brevskrivningens kunst hos den unge adelsmand, men nok så vigtigt var det, at instruktiveren af præceptoren blev holdt underrettet på et generelt plan og gennem regnskabsaflæggelser,³⁹ og at han om muligt blev konsulteret eller i det mindste informeret ved større beslutninger, som for eksempel når den videre rejserute skulle fastlægges.⁴⁰ Særligt vigtigt var det dog, at instruktiveren blev orienteret, i tilfælde af at sønnen fraveg de i instruksens fastsatte regler for adfærd og lydighed mod præceptoren. Her måtte præceptoren, for at have sin ryg fri, i tide varske instruktiveren. Hvis Holger Ulfstand ikke efterlevede instruksens bestemmelser, eller hvis han viste sig hårdnakket, genstridig, uflittig eller ulydig, skulle Eskild Christensen (cirka 1551-1621) straks lade Frederik den 2. det vide: “saa fremt han hos os vil være undskyldt”.⁴¹

Hvis den unge rejsende således kom på afveje, kunne præceptoren naturligvis forsøge at påminde sin discipel om den rette opførsel. Forfaldt Otte Skeel til onde vaner, skulle Mikkel Vibe i tide og “vden all Affschye” rette det

og advare ham. Men hvis den i instruksen berammede orden alligevel brød sammen, var det præceptorens ansvar at involvere instruktiveren som den bagvedliggende autoritet, der kunne genoprette orden. For Mikkel Vibes vedkommende betød det, at han skulle give faren mulighed for at drage den nødvendige følge af misforholdet, nemlig sønnens hjemkaldelse. Skjulte Mikkel Vibe noget sådant, skulle skylden og årsagen til Ottens fordærv findes hos ham:

Menss giffuer hand ded tilkiende och siger ded fra sig, i tide, da schal hand vere vndschylt, och Otte Skiel at holdis och achtis for en v-lyedig søn, der bedrøffuer sin fader, huorpaa all vly-ecke och forbandelsse, effter guds egne ord, vil følge.

I praksis måtte instruktiveren dog forlade sig på præceptorens ansvarsbevidsthed og dømmekraft, hvor forholdene ikke tillod, at man afventede svar hjemmefra, og i for eksempel undervisnings spørgsmål måtte præceptoren også formodes at vide god besked. Jacob Ulfeldt ville nok holdes underrettet, hvis Oluf Jacobsen som følge af for eksempel smittefare eller krig fandt det nødvendigt at rejse til et andet uddannelsessted med sønnerne. Men hvad undervisningen angik: "gør is intet fornøden at Specificere, men forlader mig til hans gode troe og Discretion". Præceptoren, der var bispesøn fra Odense, havde jo også, som det indledningsvis oplyses, tilsagt ham sin tro tjeneste og havde selv opholdt sig ved flere universiteter i Tyskland og Schweiz i årene umiddelbart forud.

Nogle instruktiverere havde tilsyneladende større tiltro til præceptorerne end andre. Peder Brahe fandt det

nødvendigt at forbyde Jens Mule at drage fra et rige til et andet uden at indhente samtykke:

[...] paa det min Søn ikke skal føres paa de Steder, som D. Jens kand være bekvemme til sin Fordel, min Søn til Hinder og uden Fordel.

Han skulle i det hele taget ikke se mere til sin egen fordel end til sønnens bedste. Mule synes på sin side at have forbeholdt sig retten til, mod rettidigt varsel, at opgive sin stilling, hvis kongen ville gøre brug af hans tjeneste, hvilket faktisk skete, da han i 1602 kaldtes hjem for at ledsage hertug Hans (1583-1602) på dennes brudefærd til Moskva.⁴²

Selvom præceptoren måtte bevæge sig inden for de rammer, som instruktiveren satte, har der formentlig, som indledningsvis nævnt, været tale om en attraktiv ansættelse, der for eksempel gav mulighed for at forfølge egne uddannelsesmål. Flere af instruktiverne udtrykker imidlertid også en vilje til efter bedste evne at hjælpe præceptoren i fremtiden, hvis han røgter sit kald vel. For sin umage med Holger Ulfstand fik Eskild Christensen lovning på, at kongen i fremtiden ville betænke ham: "efter den Flid, vi kunde bespørge hos hannem", og levede Mikkel Vibe op til sit ansvar, stillede Christen Skeel ham til gengæld i udsigt, at han "aff yderste formuffue" ville "søge hans forfremmelse", og så længe han selv levede, elske og ære Vibe for det.⁴³

Selvom spørgsmålet, om sådanne løfter faktisk resulterede i reelle fordele, ikke skal forfølges her, kan Vitus Bering nævnes som et eksempel på, at forholdet mellem en præceptor og den familie, han havde tjent, ikke behøvede at slutte ved rejsens ende. Bering, der var meget virksom som hyldest- og lejlighedsdigter, styrkede også

Ole Worm (1588-1654) kunne i 1638, ved udsigten til at Poul Moth (1600-1670), som da opholdt sig i Geneve, skulle betros omsorgen for brødrene Lave (1614-1659) og Johan Becks (1619-1644) studier og rejser, skrive til denne om ikke at svigte deres tarv: "Ikke alene vil dit Omdømme vinde meget derved, men du kan ogsaa stole paa, at du anvender dit Arbejde paa Folk, som vil huske det og være Taknemmelige. Ved Blodslægtsskab og Besvørging staar de i Forbindelse med næsten alle Stormænd i dette Rige, saa at de alene af denne Grund nok til sin Tid vil formaa en hel Del til Fremme for dit Tarv". Kobberstik af Simon de Pas (cirka 1595-1647), 1625-1626. Statens Museum for Kunst.

på denne måde sine bånd til familien, da han allerede i afrejseåret 1643 forfattede vers i anledning af Tage Thotts mors død og Oves ældre halvbrors bryllup. Hjemkommet fra rejsen fattede han pennen på ny, da Tage Thott i 1650 lagde sin fjerde hustru i graven. Efter allerede at have opnået et professorat ved universitetet blev han ligeledes i 1650 udpeget til professor i Sorø og til kongelig historiograf. Men efter at han i 1651 blev fritaget for at holde forelæsninger i Sorø for i stedet helt at hellige sig sit historiske forfatterskab, var det på Thotts herregård *Skabersø* i Skåne, han fik anvist bolig. Det kan på den baggrund ikke overraske, at han også valgte at hylde sin velynder i vers ved dennes død i 1658.⁴⁴

Husstandens orden langt fra hjemmet

Samlet set afspejler rejseinstrukserne en forståelse af tilværelsen, hvor den lydighed, enhver skyldte sine foresatte, står centralt, og hvor man på forskellige måder søgte at opretholde husstandens orden på trods af den fysiske afstand mellem forældrene og de rejsende.

De sidstnævnte var, med Ola Winbergs ord om de svenske rejsende, en slags sociale agenter, hvis ageren kunne medvirke til at forstærke familiens position eller det modsatte. Problemet med rejsen var i denne sammenhæng, at den foregik langt fra hjemmet og over lang tid og dermed unddrog sig familiens direkte kontrol.⁴⁵ Det er også i dette lys, instruksernes adfældsregler og præceptorenes myndighed på instruksiverens vegne skal ses.

Ud fra ønsket om at sikre, at rejsens mål blev nået, og at den unge rejsende undervejs førte sig på en passende

måde, forsøgte man at fastholde ham i en lydighed mod sine foresatte, der lignede den, han kendte fra den hjemlige husorden, eller, om man vil, at lade den hjemlige husorden bestå i det fremmede. Det ansvar, som forældrene havde over for sønnen, blev til dels videregivet til præceptoren. Det gjaldt ansvaret for at bære omsorg for sønnens timelige og åndelige velfærd gennem opdragelse og undervisning, men hermed fulgte også pligten til at kræve hans lydighed.

Præceptoren skulle ikke alene fungere som privatlærer og have det overordnede ansvar for sønnens studier. Han skulle også, som stedfortræder for husstandens overhoved, sørge for at kontrollere og rapportere om sin discipels adfærd. I meget fremtræder præceptoren som en stedfortrædende husfader, der desuden var udstyret med lærermyndighed, men som stadig var et medlem af den husstand, der forsøgte opretholdt. Selvom han nød en vis frihed til at træffe beslutninger på rejseselskabets vegne, fik han ikke lov til at glemme, at han stod i et tjenesteforhold til forældrene hjemme.

For den danske adel i 1600-tallets første halvdel var den lydighed og respekt, som enhver ifølge Luthers katekismusforklaringer skyldte sine foresatte, tilsyneladende blevet et ideal, der, i lighed med gudsfrygt og daglige andagtsøvelser, kunne udgøre et sikkert holdepunkt, når man blev konfronteret med farer og foranderlige forhold som dem, der var kendetegnende for den unge mands udlandsrejse.

Noter:

- 1 Oxenvad 1981, s. 256. Se om hovedgården og den adelige husstand ud over denne for eksempel også Christensen 2001.
- 2 I samtidige kilder bruges flere forskellige betegnelser for denne ledsager. Ud over præceptor er det for eksempel hovmester, skolemester og guvernør. I det følgende benyttes betegnelsen præceptor, som synes at være den mest almindeligt brugte i litteraturen om adelens dannelses- og uddannelsesrejser i Renæssancen, omend den i samtiden også bruges i flere andre betydninger, som for eksempel den privatlærer, der underviste de adelige børn hjemme, eller den underviser, som studerende på universitetet lod sig indskrive under, jf. Fink-Jensen 2020, s. 78.
- 3 Se for en oversigt Helk 1987, s. 102-135.
- 4 Jespersen 2012, s. 464 f. Se også Jespersen 1994.
- 5 Se noten ovenfor. Se også Gjellerup 1872-1873, s. 37 ff. Jf. i en svensk sammenhæng Winberg 2018.
- 6 Ladewig Petersen 2001, s. 279.
- 7 Jespersen 1994, s. 257 f.; Helk 2001, s. 526 ff., 553 f. Om det nye dannelsesideal og de standsinterne forskelle, se Jespersen 2012, s. 458-461.
- 8 Glarbo 1925-1926, s. 236; Helk 2001, s. 531 f.
- 9 Helk 1987, s. 25 ff.; Glarbo 1925-1926, s. 237 f.
- 10 Citatet fra Sperling, Birket Smith 1885, s. 3. Om udvælgelsen af præceptorer samt om deres egne fordele af rejsen, Helk 1987, s. 25 f., 29, 50, 55; samme 2001, s. 548. Jf. Ilsøe 1986, s. 38; og for Sverige Winberg 2018, s. 23.
- 11 Jespersen 1994, s. 249 f. Ud over Jespersen er der grund til at fremhæve Henny Glarbo (1884-1955), der i 1920'erne som den første arbejdede systematisk med den danske adels studie- og dannelsesrejser i Renæssancen, og den danske historiker Vello Helk (1923-2014), der på baggrund af et omfattende kildemateriale har kunnet udarbejde en

samlet matrikel over dansk-norske studerende i udlandet 1536-1660, Helk 1987. For præceptorens betydning, se Glarbo 1925, s. 237 og Helk 2001, s. 533-539. For et rids af opfattelsen af rejserne i den ældre, aristokratifordømmende historiografiske tradition, se Jespersen 1994, s. 253 f. og samme 2012, s. 454 f.

- 12 Mączak 1995, s. 124 f.
- 13 Winberg 2018, s. 88, 127-138.
- 14 Appel 2017 og Koefoed & Sigh 2017 med videre henvisninger. Appel 2001, s. 115-215; Koefoed 2008, s. 29-32.
- 15 I Peder Palladius' oversættelse fra 1538, der blev den dominerende gennem hele 1500-tallet (Appel 2001, s. 174), er ordlyden: "Wij skulle frycte oc elske Gud/ ath wii vore forældre oc forstaandere icke foracte eller fortørne/ Men dem ære/ tiæne/ lyde/ elske/ oc i verdighed ath holde". Palladius 1911-12, s. 5.
- 16 Palladius 1911-12, s. 94 ff. Koefoed & Sigh 2017, s. 333. Husstavlen var ikke en del af alle udgivelser af den *Lille Katekismus* i 1500-tallet, men blev i stigende grad integreret, ibid., 328 f.; Appel 2001, s. 131. Se også den uddybende udlægning af det fjerde bud i den *Store Katekismus*, med forklaring af hvordan enhver, som man kaldte herre, stod i forældrenes sted, og med indskærpelse af det ansvar for at undervise og opdrage, der påhvilede forældrene, WA, 30, I, s. 147-157, særligt s. 152 f. og 156.
- 17 Andersen 1971, s. 14-17.
- 18 Skovgaard Jakobsen 2018, særligt s. 247-249. Se også Appel 2017, s. 266 f.; Andersen 1971, s. 63 ff., 77.
- 19 Den adelige opfostring før udlandsrejsen er udførligt behandlet af Andersen 1971.
- 20 Andersen 1971, s. 52.
- 21 Hvor alvorlige påmindelser for forsømmelser og ulydighed ingen effekt havde, kunne den præceptor, som Mogens Sehested (1598-1657) antog til sine børns opdragelse og

- undervisning på *Riberhus*, straffe drengene med riset “til maade”. Men viste de sig fortsat genstridige, skulle skolemesteren straks indberette forholdet til faren, der så selv ville påtage sig at udmåle yderligere tilbørlig straf, Andersen 1971, s. 141-143.
- 22 Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen har i deres bidrag til *Dansk Skolehistorie* talt om, hvordan rektorer og andre gejstliges hjem fungerede som “små kostskoler for navnlig adelens drenge”, Appel & Fink-Jensen 2013, s. 42, 79 f., 141 f.; Appel 2017, s. 266; jf. Andersen 1971, s. 38 ff.
- 23 Andersen 1971, s. 52.
- 24 “Sivert Grubbes Dagbog”, s. 367 f.; jf. Andersen 1971, s. 39.
- 25 Andersen 1971, s. 32 f.
- 26 OWB I, s. 87, 117, 277, 302; jf. Wad 1878, s. 157 ff.; Hørby 1962, s. 133 note 11.
- 27 Se i øvrigt Helk 1987, s. 11 og 134 f.
- 28 For de biografiske oplysninger i tabellen og i det følgende henvises, hvor ikke andet er angivet, til *Dansk Biografisk Leksikon* og *Danmarks Adels Aarbog* samt til Vello Helks matrikel over dansk-norske studerende i udlandet 1536-1660, Helk 1987.
- 29 Rigsarkivet, Tyske kancelli, TKUA, Kopibog Latina, 1-007 (1571-1585), s. 402 ff.; jf. Helk 1987, s. 28.
- 30 Flere af de præceptorer, hvis virke behandles i de bevarede instrukser, havde eller fik tilknytning til Odense. Oluf Jacobsen var søn af den afdøde biskop i Odense, Jacob Madsen (1583-1606), hvis datter Eskild Christensen ægtede. Eskild Christensen kom, ligesom begge præceptorer ved navn Jens Mule, efter hjemkomsten til at virke som læge i byen. De to Muler kom af den odenseanske byadelsslægt af samme navn, som imidlertid snarere end at etablere sig som en del af den egentlige godsbesiddende adel fastholdt sin tilknytning til Odense og byens borgerskab. I instrukserne omtales de to da også som henholdsvis “D. Jens” og “Hæderlig og Høylærd Mand Mag: Jens Mule” snarere end som for eksempel “velbyrdige”. Se om slægtens medlemmer efter Reformationen Wad 1916.
- 31 Nr. 1; 4; 6.
- 32 Rørdam 1879, s. 9 f.
- 33 Nr. 1; 2; 3; 5; 6.
- 34 Nr. 1; 4; 5; 6.
- 35 Holger måtte således heller ikke gå til: “Gjæstebud, Selskab, Værtskab eller andensteds, hvormed han kunde forføres, uden hans Skolemesters Villie og Samtykke”.
- 36 Otte Skeel måtte for eksempel skrive under på, at han havde lovet sin far at rette sig efter det i instruksens foreskrevne “och udj alt andit som aff en lyedig søn kand vdkreffuiss, [...], saauelsom jmod min tilforordnede hoffmester Mickei Vibe mig lyedig och hørsom j alleting, intet vndtagendiss at betee”.
- 37 Se for en tilsvarende formulering også nr. 6: Christen Skeel tiltroede Mikkel Vibe at holde sig sin instruks efterrettelig: “som hand for gud med en goed samwittighed, kand forsuare, och for mig, min søn och alle wore wanner vil were bekiendt”.
- 38 Fra 1500-tallet, til dels før den her behandlede periode, er eksempler på brevveksling mellem hjemmet og de rejsende udgivet i blandt andet Marquard 1929-1941, passim; Bang 1898-1899, passim; Rørdam 1869-1871a; Suhm 1794, 1. hft., s. 35-42 og Rørdam 1874-1877.
- 39 Nr. 1; 2.
- 40 Nr. 2; 3; 4; 6. Jeg takker lektor Charlotte Appel, Aarhus Universitet, for i forbindelse med en mundtlig fremlæggelse af denne artikels resultater at have påpeget betydningen af at opøve færdighed i brevskrivning.
- 41 Se også nr. 4.
- 42 Wad 1887, s. 7.

- 43 Under sit ophold i Prag, skaffede Tycho Brahe (1546-1601) sin yngre slægtning Claus Bille († 1647) en franskkyndig magister som lærer. Denne måtte med hånd og mund love astronomen at tage vare på den unge mand og være ham: “huld og tro y allemaade”, “so frembt han vilde haffue nogen thiid got enten aff mig eller nogen anden aff Clausis slecht eller wanner”. Nystrøm 1928, s. 190 f.
- 44 Rørdam 1879, s. 5-29, 34 ff. Jf. Winberg 2018, s. 127.
- 45 “Resenäerna var ett slags sociala agenter vars handlingar förstärkta, respektive rubbade familjens ställning. Dette skiljde visserligen inte resan från andra aktiviteter, men problemet, sett ur familjeförträdarnas synsvinkel, var at resenärerna vistades långt utom hemmet under lång tid”. Wiberg 2018, s. 88.
- * OWB II, s. 53 f.

Upubliceret kildemateriale:

Rigsarkivet, Tyske kancelli, TKUA, Kopibog Latina, 1-007 (1571-1585).
Rigsarkivet, Håndskriftsamlingen I, Therkel Klevenfeldts Samlinger nr. 38: Dokumenter vedrørende adelige Familier (T-): Instruction for min Søn Offue Thott. Saavelsom for Vitus Bieringh, som hannem følger udaff Landet for en Hoffmester, 1643.
Det Kongelige Bibliotek, Additamenta 141h, 4°: “[Blandingshåndskrift]. Har tilhørt Caspar Peter Rothe”, s. 105-110 [Margrethe Marsvins instruks af 17.6.1646 for sine sønner Knud og Christian Urne, der blev sendt ud med Jens Mule].

Litteratur og trykte kilder:

Andersen, Birte: *Adelig opfostring. Adelsbørns opdragelse i Danmark 1536-1660*, København 1971.
Appel, Charlotte: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, København 2001.
Appel, Charlotte: “Opdragelse og undervisning i hjem, skole og kirke”, i: Ole Høiris og Per Ingesman: *Reformationen, 1500-tallets kulturrevolution*, bd. 2, Aarhus 2017, s. 249-284.
Appel, Charlotte og Morten Fink-Jensen: *Da læreren holdt skole. Tiden før 1780. Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år*. Redigeret af Charlotte Appel og Ning de Coninck-Smith, bd. 1, Aarhus 2013.
Bang, Gustav: *Breve til og fra Kristoffer Goje og Birgitte Bølle*, København 1898-1899.
Birket Smith, S.: *Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi*, København 1885.
Breve fra og til Ole Worm, I-III, oversat af H.D. Schepelern, København 1965-1968. (OWB).
Christensen, Annemette S.: “Herremandsliv 1500-1600”, i: Flemming Lundgreen-Nielsen & Hanne Ruus (red.): *Svøbt i mår. Dansk Folkevisekultur 1550-1700*, bd. 3: Tæt på viseteksterne, C.A. Reitzel, Viborg 2001, s. 239-356.

D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe, 30. Band, Erste Abteilung. Hermann Böhlaus Nachfolger, Weimar 1910. (WA). Fink-Jensen, Morten: *Fundats og ordinans for Københavns Universitet 1539. The Foundation and Regulations of the University of Copenhagen 1539*, København 2020.

Glarbo, Henny: "Studier over danske Adelsmænds Udenlandsrejser i Tiden 1560-1660", i: *Historisk Tidsskrift*, 9. rk., IV, 1925-1926, s. 221-274.

Helk, Vello: *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660. Med en Matrikel over studerende i udlandet*, Odense 1987.

Helk, Vello: "Den danske adels dannelsesrejser i Europa 1536-1660", i: Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren: den danske adel 1350-1660*, Aarhus 2001, s. 524-556.

Hørby, Kai: "Skolen og akademiet gennem 400 år", i: *Academia Sorana. Kloster – Akademi – Skole*, udgivet af Soransk Samfund, København 1962, s. 9-136.

Ilsøe, Harald: "Jacob Ulfeldts fuldmagt vedrørende sine børn", i: *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek*, 1986, nr. 1, s. 37-51.

Jespersen, Leon: "Otte Skeels rejseinstruks 1652. Adel, uddannelse og standsfunktion under adelsvælden", i: *Historie*, 1994, s. 249-272.

Jespersen, Leon: "Gabriel Knudsen Akeleyes vejledning for udlandsrejsende", i: *Danske Magazin*, bd. 51, hft. 2, 2012, s. 453-481.

Koefoed, Ninna Javette: *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre. Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*, København 2008.

Koefoed, Ninna Javette og Helle Ingrid Møller Sigh "Ægteskab, forældreskab og husstand", i: Ole Høiris og Per Ingesman: *Reformationen, 1500-tallets kulturrevolution*, bd. 2, Aarhus 2017, s. 327-350.

Mączak, Antoni: *Travel in Early Modern Europe*, Cambridge 1995.

Marquard, E.: *Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre*, I-III, København 1929-1941.

Nystrøm, Eiler: *Epistolæ et acta ad vitam Tychoonis Brahe pertinentia (Tychoonis Brahe Dani Opera Omnia)*. Edidit I.L.E. Dreyer,

Tomus XIV), Det Danske Sprog- og Litteraturselskab/Gyldendal, Hauniæ 1928.

Oxenvad, Niels: "På hovedgården", i: Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark, Bind II, 1620-1720: I fløjel eller vadmel*, Haslev 1981.

Peder Palladius Danske Skrifter. Udgivet for Universitets-Jubilæets danske Samfund ved Lis Jacobsen, I, København 1911-12.

Rosenkrantz, Jørgen: "Jørgen Rosenkrandses til Rosenholm Levnets Løb, skrevet af ham selv 1590", i: *Danske Magazin*, 1. rk., IV, 1750, s. 193-207.

Rørdam, H.F.: "Et dansk Øjenvidnes Beretning om Bartholomæusnatten i Paris", i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk., V, 1869-1871, s. 244-253. (Rørdam 1869-1871a).

Rørdam, H.F.: "Instrux for en Hovmester hos en ung Adelsmand 1598", i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk., V, 1869-1871, s. 253-255. (Rørdam 1869-1871b).

Rørdam, H.F.: "Breve til og fra Holger Rosenkrands", i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., I, 1874-1877, s. 114-164.

Rørdam, H.F.: "Den kgl. Historieskriver Vitus Bering, en biografisk og litterærhistorisk Skildring", i: *Historisk Tidsskrift*, 5. rk., I, 1879, s. 1-115.

Rørdam, H.F.: *Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder især i det 17. Aarhundrede*, III, København 1898.

"Sivert Grubbes Dagbog", i: *Danske Magazin*, 4. rk., II, 1873, s. 361-406.

Skovgaard Jakobsen, Rasmus: "The Burden of the Highborn. The Nobility and Lutheranism in Late Sixteenth-Century Denmark", i: Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.): *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, Göttingen 2018, s. 241-259.

"Udtag af Rigsraad Jørgen Rosenkrantses Breve til Sønnen Holger Rosenkrants", i P.F. Suhm: *Nye Samlinger til den danske Historie*, 3. bd., København 1794.

Wad, G.L.: *Meddelelser om rektorerne paa Herlufsholm, fra skolens stiftelse 1565 til 1878*, Næstved 1878.

Wad, G.L.: *Meddelelser om Dimitterede fra Herlufsholm. Andet Bind. Tilføjelser og Fortsættelse indtil 1886*, Næstved 1887.

Wad, G.L.: "To odenseiske Monumenter", i: *Fra Fyens Fortid. Samlinger og Studier* udgivne af Gustav Ludvig Wad, I, København 1916, s. 38-126.

Winberg, Ola: *Den statskloka resan. Adels peregrinationer 1610-1680 (Acta Historica Upsaliensia 260)*, Uppsala 2018.